

Жан-Франсуа Ліотар

ЛІОТАР Жан-Франсуа — французький філософ (нар. у Версалі 1924 року). Найяскравіший представник постмодернізму у філософії. Цариця наукових інтересів — психоаналіз і суспільство, засади плюралізму та еволюція суб'єктивності західної культури. Період захоплення фрейдомарксизмом змінився на повернення до індивідуальної ортодоксії з кантіанським ухилом. Головні праці: "Відхилення від Маркса та Фрейда" (1973); "Плюралістичні механізми" (1973); "Лібідозна економіка" (1974); "Ситуація постмодерну" (1974). Публікована праця, написана для університетської ради уряду Квебека, розглядається послідовниками Ліотара як філософський канон постмодерну.

СИТУАЦІЯ ПОСТМОДЕРНУ¹

Об'єктом цього дослідження є становище знання у найбільш розвинених соціумах. Я вирішив використати слово "постмодерн" для того, щоб описати цю ситуацію. Це слово сьогодні вживають на американському континенті соціологи й критики;

¹ Публікується за виданням: *Lyotard J.-F. Postmodern Condition // After Philosophy. End of Transformation? — Cambridge, Massachusetts and London, 1989. — P.73 — 94.* З урахуванням смислової синонімії назву праці можна перекласти й як "Іспит, випробування постмодерном". — Прим. пер.

© Ж.-Ф.Ліотар, 1995

© Переклад з англійської Ю.Джулая, 1995

воно означає стан нашої культури, наступний за новаціями, які від кінця ХІХ сторіччя змінили правила гри для науки, літератури й мистецтва. Пропоноване дослідження подасть ці трансформації у контексті кризи наративів.

Наука завжди була у конфлікті з наративами. Судячи за мірками науки, більшість наративів виявляються байками. Але, певною мірою, наука не обмежує себе встановленням корисних регулярностей і пошуком істини, вона зобов'язана легітимізувати правила власної гри. Й тоді вона створює дискурс легітимізації відповідно до її власного статусу — дискурс, названий філософією. Я хочу використати термін "модерн" для того, щоб позначити будь-яку науку, яка легітимує себе через відповідність метадискурсу й у такий спосіб створює відкрите звертання до деяких фундаментальних наративів, таких, як діалектика духу, герменевтика сенсу, звільнення раціонального або працюючого суб'єкта, створення багатства тощо. Наприклад, правило узгодження між адресантом та адресатом послання з істиннісним значенням вважається прийнятним, якщо воно відображається у термінах можливості одностайності між раціональними поглядами: це наратив Просвітництва, в якому герой працює у напрямку добродайної етико-політичної мети — універсального світу.

Як можна було помітити з цього прикладу, якщо метанаратив, який включає філософію історії, використовувався для легітимізації знання, то порушувалися питання стосовно інституцій, що регулюють соціальний зв'язок: вони повинні бути легітимовані так само ґрунтовно. Отже, справедливість передається фундаментальному наративу тим самим шляхом, що й істина.

Гранично спрощуючи, я визначаю *постмодерн* як недовіру до метанаративів. Ця недовіра є безперечно продуктом прогресу в науках: але цей прогрес у поворотному пункті передбачає її. Застаріванню метанаративного апарату легітимізації найбільш помітно відповідає криза метафізичної філософії та інституції університетів, які у минулому покладалися на нього. Наративна функція втрачає своїх носіїв: свого великого героя, свої великі загрози, свої великі мандри, свою велику мету. Вона розсіялася в блоках елементів оповідної мови — наративної, але ще й

денотативної, прескриптивної, дескриптивної тощо. Кожному блоку надана прагматична валентність, специфічна для його різновиду. Кожен з нас живе на перетині багатьох з них. А проте ми не обов'язково встановлюємо всталені мовні комбінації, й їхні властивості, встановлені нами, не обов'язково піддатні трансляції.

Отже, суспільство майбутнього опускається у царині ньютонівської антропології (такій, як структуралізм або теорії систем) нижче, ніж прагматика елементів мови. Існує безліч мовних ігор — різнорідність елементів. Вони тільки дають привід до інституціалізації на локальних місцях — локальний детермінізм.

А проте творці рішення намагаються керувати цими блоками соціального інстинкту згідно з ввідно-вивідними матрицями, слідуючи логіці, яка передбачає, що елементи є співвимірними й що ціле є детермінованим. Вони резервують і локалізують наші життя задля зростання влади. Щодо питання соціальної справедливості та наукової істини легітимація цієї влади так само ґрунтується на її оптимізуючій системі корисній дії — ефективності. Застосування цього критерію до всіх наших ігор з необхідністю спричиняє кілька рівнів насильства, чи то слабкого, чи то сильного: бути діючим (що означає бути співвимірним) або згинутим.

Логіка максимальної продуктивності поза сумнівом є суперечливою у багатьох відношеннях, а надто що стосується соціоекономічної царини: вона вимагає як зменшення трудових витрат (потрібно знижувати ціни на продукцію), так і їх збільшення (потрібно зменшувати соціальний тягар бездіяльної частини населення). Проте наша недовіра зараз є такою, що ми не можемо далі сподіватися на спасіння, спираючися на ці протиріччя, як це робив Маркс.

Досі ситуація постмодерну настільки чужа звільненню від хибних поглядів, наскільки вона є сліпою впевненістю у легітимації. Де за метанаративами можна перебувати легітимно? Операційний критерій є технологічним; він не має стосунку до рішення про те, що є істинним або справедливим. Чи буде знайдена легітимація у консенсусі, здобутому через дискусію, як гадає Юрген Хабермас? Такий консенсус діє руйнівно стосовно

гетерогенності мовних ігор. Інновація завжди породжує незгоду. Постмодернове знання — це не просто знаряддя авторитетів; воно підвищує нашу чутливість до відмінностей і посилює нашу можливість терпіти неспіввимірність. Цей принцип є не експертною гомологією, а новаторським паралогізмом.

У суспільстві, комунікативний компонент якого стає дедалі помітнішим день у день і як реальність і як кінцевий результат¹, стає ясно, що мова набуває нового значення. Було б граничним спрощенням редукувати її значення до традиційної альтернативи між використовуваною мовою й однією трансліцією повідомлення, з одного боку, та вільним вираженням і діалогом — з іншого.

Кілька слів з приводу останнього. Якщо проблема описана просто у термінах теорії комунікації, дві речі виявляються переглянутими: по-перше, повідомлення мають цілком відмінні один від одного форми й результати, які залежать від того, чи є вони, наприклад, денотатами, прескрипціями, оцінками, уявленнями тощо. Ясно, що важливим є не просто той факт, що вони несуть інформацію. Редукувати їх до цієї функції означає прийняти погляд про незначні привілеї власних інтересів системи та точки зору. Кібернетичні машини насправді транслюють інформацію, але цілі програмуються й вводяться в них, наприклад, виникаючи у прескриптивних та оціночних судженнях, машина не має можливості коригувати по ходу їх функціонування — наприклад, максимізуючи власну продуктивність. Як може хоч би то хто гарантувати, що максимізація продуктивності — це найвища мета для соціальної системи у кожному випадку?

У будь-якому разі, “атоми”, які формують таке запитання, мають право робити заяви, подібні до цих — і ставити це запитання в особливості.

По-друге, тривіальна кібернетична версія інформаційної теорії губить дещо з найважливішого: полемічний аспект суспільства. Атоми розташовані на перехрестях прагматичних від-

¹ Див. праці Мішеля Серре, особливо *Hermes I — IV* (Paris: Editions de Minuit, 1969 — 1977).

носин, але вони до того ж заміщують один одного шляхом повідомлень, які повертають їх по вертикальній осі у нескінченному русі. Кожний мовний партнер, коли "хід", що належить йому, зроблено, зазнає переставляння, зміни певного типу, яка сприяє йому не тільки в його можливості як адресата й референта, але до того ж і як адресанта. Ці "ходи" з необхідністю провокують "контрходи" — й кожний знає, що контрхід, який є лише ходом у відповідь, — це не "добрий" хід. Контрходи у відповідь є не більш ніж програмованими реакціями у стратегії опонента; вони програються опонентом і тому не справляють впливу на баланс сили. Ось чому дуже важливо збільшити переміщення в іграх, або навіть різко змінити його, й у такий спосіб немовби зробити несподіваний "хід" (нове твердження). Те, що вимагалося, якщо ми готові розуміти соціальні відносини так, хоч би яку шкалу ми вибрали, це не просто теорія комунікації, але теорія ігор, яка припускає полеміку як засадовий принцип.

У цьому контексті легко помітити, що істотним елементом новизни є не просто "інновація". Підтримка для такого підходу може бути знайдена у працях шерегу сучасних соціологів¹, на додачу до підтримки лінгвістів і філософів мови.

Ця "атомізація" соціальності у рухливій мережі мовних ігор може виглядати надто віддаленою від сучасної реальності, що її описують, навпаки, як обтяжену бюрократичним паралічем². Заперечення може бути зроблене, нарешті, так, що тягар деяких інституцій накладає обмеження на ігри й у такий спосіб обмежує винахідливість гравців у виробленні їхніх ходів. Але, я гадаю, це може бути враховане без особливих ускладнень.

¹ Наприклад: *Goffman E. The presentation of Self in Everyday Life.* — Garden City, N.Y., 1959; *Gouldner E. The Coming Crisis.* — N.Y., 1970. — Chap.10; *Touraine A. et al. Lutte etudiante.* — Paris, 1978; *Callon M. Sociologie des techniques? // Pandore 2.* — Februaire 1979. — 28 — 32; *Watzlawick et al. Pragmatics of Human Communication.* — N.Y., 1967.

² *Galbraith J.K. The New Industrial State.* — Boston, 1967; *Aron R. Eighteen Lectures on Industrial Society.* — London, 1967. Тема всезагальної бюрократизації як майбутнього сучасних суспільств була вперше розвинена Рітті: *Rizzi B. La Bureaucratization du monde.* — Paris, 1939.

В об'яговому використанні дискурсу — наприклад, у дискусії між двома друзями — співрозмовник використовує будь-який доступний “бюджет” (підручні засоби), змінюючи ігри від одного висловлювання до іншого: запитання, вимоги, наполягання й нарративи залучені впереміш у двобій. Не буває війни без правил¹, але правила дозволяють і заохочують гранично можливу варіативність висловлювань. З цієї точки зору інституція відрізняється від бесіди тим, що вона завжди вимагає додаткової стриманості для тверджень, оголошених неприйнятними в її межах.

Стримувальна функція дискурсивного потенціалу стосовно філософів розриває можливі зв'язки у комунікаційних мережах: є речі, які не варто висловлювати. Вони до того ж надають привілей певним класам висловлювань (іноді тільки одному), переважання яких характеризує дискурс особливої інституції: існують речі, які варто висловлювати, й є способи їх висловлювання. Звідси порядок в армії, молитва в церкві, повчання у школах, розповідь у сім'ї, запитання у філософії, дотримання обіцянок у бізнесі. Бюрократизація — це об'єктивна межа цієї тенденції.

А проте ця гіпотеза про інституцію залишається надто “громіздкою”: суть її вихідного пункту — це надмірна “матеріалізація” погляду на те, що значить бути інституціоналізованим. Сьогодні ми знаємо, що межі, які інституція накладає на потенційні мовні “ходи”, ніколи не встановлені одного разу й для всіх (навіть якщо вони формально були визначені одночасно)². Понад те, межі є самі по собі віхами й професійними підсумками мовної стратегії всередині інституції й поза нею. Наприклад: чи є в університеті місце для мовних експериментів (поетики)? Чи можете ви теревенити байки на офіційних зборах? Бути адвокатом у бараках? Відповіді ясні: так, якщо університет відкриває творчу майстерню; так, якщо збори працюють з

¹ Див.: *Grice H.P. Logic and Conversation // Speech Acts III. Syntax and Semantics / Ed. by P.Cole, J.Morgan. — N.Y., 1975. — P.59 — 82.*

² Стосовно феноменологічного підходу до проблеми див.: *Merleau-Ponty M. Resumes de cours. — Paris, 1968.* Стосовно психологічного підходу до проблеми див.: *Louveau R. L'Analyse institutionnelle. — Paris, 1970.*

передбаченим сценарієм; так, якщо межі старої інституції зміщені¹. Відповідно, можна було б сказати, що межі тільки стабілізуються, коли вони перестають бути віхами у грі. Це, я гадаю, прийнятний підхід до сучасних інституцій знання.

...Мною висунені два заперечення проти безперечного прийняття інструментальної концепції знання у найбільш розвинених суспільствах. Знання не те ж саме, що наука, а особливо в її сучасній формі; й наука, далека від успішного затушовування проблеми її легітимації, не може уникнути цієї проблеми з усіма наслідками, які випливають звідси й які є не менш соціо-політичними, ніж епістемологічними. Давайте почнемо з аналізу природи "наративного" знання; забезпеченням точки порівняння наш аналіз зробить ясними нарешті деякі з характеристик і форм, здобутих науковим знанням у сучасному суспільстві. На додачу це допоможе нам у розумінні того, як питання про легітимацію то виникало, то зникало, щоб бути знов порушеним сьогодні.

Знання (*savoir*) загалом не може бути редуковане до науки, ні навіть до пізнання (*connaissance*). Пізнання — це набір тверджень, які, за винятком решти тверджень, позначають або описують об'єкти й можуть бути оголошені істинними або хибними². Наука — це підрозділ пізнання. Вона складена з денотативних тверджень, але передбачає дві додаткові умови її прийнятності: об'єкти, до яких відсилають, мають бути доступними для повторних підходів, іншими словами, вони мають бути доступні за певних умов спостереження; й має існувати

¹ *Callon M. Sociology des techniques?* "Соціологія — це рух, завдяки якому актори ("діячі") конституюють та інституціалізують відмінності, або межі, між тим, що є та не є соціальним, що є технічним і що — ні, що є уявним і що реальним: окреслення цих меж відкрите для обговорення, й будь-яка згода не може бути досягнута, за винятком випадків тотального домінування". Пор. це з тим, що Алан Турен назвав перманентною соціологією у "La Voix et le regard".

² Об'єкт знання, згідно з Аристотелем, строго обмежений тим, що він визначає як апофантику: "Хоча кожне речення має сенс (*semantikos*)... не кожне зло може бути назване твердженням (*apophantikos*). Ми називаємо твердженнями тільки ті, які містять у собі істину або хибність. Молитва — це, наприклад, судження, яке не має ні істинності, ні хибності" ("De Interpretatione", 4, 17a. The Organon, vol.1).

можливість вирішувати, яке з двох суджень належить до мови, визнаної релевантною експертами¹.

Але те, що мається на увазі під терміном “знання” (knowledge) — це не тільки набір денотативних тверджень. Аж ніяк. Воно ще включає поняття про “ноу-хау”, “знання як жити”, “як слухати” (savoir-faire, savoir-vivre, savoir-econter) тощо. Знання, крім того, що питання про компетентність, яке перевищує просту детермінацію та застосування критерію істинності й розширюється до детермінації та застосування критерію ефективності (технічної характеристики) або справедливості та/або щастя (етичний здоровий глузд), чудового звука або кольору (слухова або візуальна чутливість) тощо. Зрозуміле у такий спосіб знання є тим, що робить будь-кого здатним формувати не тільки “добрі” денотативні висловлювання, але й “добрі” прескриптивні та “добрі” оціночні висловлювання.

Це некомпетентність стосовно класу тверджень (наприклад, когнітивних), виключаючи *решту*. Навпаки, вона дає добрі результати стосовно множини об'єктів можливого дискурсу: об'єктів, які мають бути відомими, вибраними, оціненими, перетвореними...

Звідси бере початок одна з принципових особливостей знання: вона збігається з обсяговою множиною компетентнотвірних критеріїв і є єдиною формою, втіленою в суб'єкті, конституюваною різними царинами компетентності, що її складають.

Іншою характеристикою, яка заслуговує на спеціальну увагу, є відношення між цим різновидом знання та звичаєм.

Що таке “добре” прескриптивне або оціночне висловлювання, “добрий” вираз у денотативному або технічному матеріалі? Всі вони оцінюються як “добрі” тому, що відповідають релевантному критерію (справедливості, прекрасному, істині та ефективності відповідно), прийнятому в співтоваристві “поінформованих” співрозмовників. Стародавні філософи називали цей спосіб легітимації тверджень гадкою². Консенсус, який дозволяє

¹ Див.: Popper K. Logik der Frschung. — Wien, 1935; Normal Science and its Dangers // Criticism and the Growth of Knowledge / Ed. by I.Lakatos and A.Musgrave. — Cambridge, 1970.

² Див.: Beafret J. Le Poeme de Parmenide. — Paris, 1955.

такому знанню бути обмеженим та уможлиблює відрізнати того, хто знає, від того, хто не знає (іноземець, дитина), є тим, що конститує людську культуру¹.

Це стисле нагадування про те, чим знання може бути на шляху навчання й культури, запозичує етнологічне описання для власного виправдання². Але антропологічні дослідження й література, які швидко оволоділи суспільствами, що розвиваються, як своїм об'єктом, свідчать про відродження цього типу знання у них, принаймні у деяких своїх частинах³.

Справжня ідея розвитку передбачає горизонт стабільності, де, як припускають, різні царини компетентності залишаються схопленими в єдності традицій і не диференційованими, відповідно, на окремі визначення, що підлягають специфічним інноваціям, дискусіям та дослідженням.

Протилежність не обов'язково передбачає відмінність у сутності між "примітивною" та "цивілізованою" людиною⁴, але цілком узгоджується з засновком формальної ідентичності між "первісним мисленням" та науковою думкою⁵; вона навіть сумісна з (частково протилежним) засновком переваги традиційного знання над сучасним розкидом компетентності⁶.

Проте не можна не сказати, що є один пункт, в якому всі дослідники погоджуються; але сценарій, який вони пропонують, перебільшує дистанцію, що відділяє статус традиційного знання від його ж статусу доби науки: перевагу наративної форми у формулюванні традиційного знання. Деякі вивчають цю форму

¹ До того ж у розумінні *Bildung* (або, англійською, "culture") як загальноприйнятого культурологізмом. Це термін передромантичний і романтичний; пор. гегелівське вживання *Volksgeist*.

² Див. американську культурологічну школу: Кора Дюбуа, Абрам Кардінер, Ральф Лінтон, Маргарет Мід.

³ Див. дослідження про утворення європейських фольклорних традицій від кінця XVIII сторіччя в їхньому стосунку до романтизму, наприклад, брати Грім та Вук Караджі (сербські сказання).

⁴ Це було тезово викладено Люсьєном Леві-Брюлем (див.: *Le Mentalite primitive*. — Paris, 1922).

⁵ *Levi-Strauss C. La Pensée sauvage*. — Paris, 1962.

⁶ *Jaulin R. La Paix blanche*. — Paris, 1970.

задля самої форми¹; інші бачать її як мережу структурних операторів, так що відповідність їм, власне, конститує знання у запитання²; треті досі доводять її до “економічної” інтерпретації у фрейдистському розумінні цього терміна³. Все, що є тут важливим, свідчить про те, що його форма — наратив. Наратив — це квінтесенція традиційного знання значно більшою мірою, ніж заведено вважати.

Внаслідок цього неможливо оцінити наявність обґрунтованості наративного знання на базі наукового знання й навпаки: відповідні критерії є різними. Все, що ми можемо робити — це вдивлятися з подивом у різноманітність дискурсивних особливостей так само, як ми вчиняємо стосовно багатоманітності флори або особливостей фауни. Скарги на “втрату сенсу” в постмодернізмі зводні до нарікань на факт, що знання не є більш принципово наративним. Немає потреби для такої реакції. Ніхто не здійснює спроби видобувати або породжувати (використовуючи оператори, подібні до розвитку) наукове знання з наративного, немовби останнє містило перше в ембріональному стані.

А проте мовні особливості, подібно до життєвих особливостей, взаємопов'язані й їхні зв'язки вкрай далекі від гармонійності. Другий підхід, який виправдовує це стисле нагадування про особливості мовної гри науки, стосується передовсім ставлення науки до наративного знання. Я вже казав, що наративне знання не надає пріоритету питанню про його власну легітимасю й тому воно стверджує себе у практиці своєї трансляції, не маючи ресурсів для аргументації й доведень. Ось чому існує нерозуміння проблеми наукового дискурсу, яке супроводжується певною толерантністю: вона передбачає такий дискурс, який здебільшого розглядається як варіант у сім'ї наративних культур⁴. Зворотнє твердження є хибним.

¹ Propp V. *Morphology of the Folktale*. — Austin, Texas, 1968.

² Levi-Strauss C. *La Structure des mythes // Anthropologie structurale*. — Paris, 1958.

³ Roheim G. *Psychoanalysis and Anthropology*. — N.Y., 1959.

⁴ Пор. ставлення дітей до перших шкільних уроків і спосіб тубільців розуміти етнологічні пояснення (див.: Levi-Strauss C. *The Savage Mind* [note 14], chap.1).

Учений запитує про обґрунтованість наративних тез і наслідків і робить висновок про те, що вони ніколи не можуть бути аргументовані або доведені¹. Він класифікує їх як приналежні до різної ментальності: дикої, примітивної, нерозвиненої, розумово відсталого, огидної, що об'єднує гадки, звичаї, авторитет, забобон, невігластво, незнання, ідеологію. Наративи — це байки, міфи, легенди, догідні виключно для жінок та дітей. У кращому разі здійснюють спроби додати проміння світла до цього обскурантизму зі спробою цивілізувати, просвітити й розвинути.

Ця нерівноцінність стосунків — внутрішньо притаманний ефект правил, специфічних для кожної гри. Ми всі знаємо його симптоми. Це — цілком історія культурного імперіалізму від зародження західної цивілізації. Дуже важливо усвідомити його особливий напрямок, який тримається окремо від решти форм імперіалізму: він визначений потребою у легітимації.

...Явне звертання до наративу в проблематиці знання — це відсутні обставини звільнення буржуазних інтересів від традиційних авторитетів. Наративне знання відроджується на Заході як шлях розв'язання проблеми легітимації нових авторитетів.

Для того, щоб узнати ім'я героя як відповідь, у рамках наративної проблематики природно ставити запитання: хто має право вирішувати за суспільство? хто є суб'єктом, чії приписи є нормами для тих, кого вони зобов'язують?

Цей шлях пошуку в соціополітичній легітимації поєднують з новим підходом: ім'я героя — люди, знак легітимації — це консенсус людей, а спосіб заснування норм — це дискусія. Поняття прогресу означає необхідність позбутися старого поняття авторитету. Воно не являє собою нічого іншого, крім руху,

¹ Ось через що Метро зауважував Кластре: "Вивчати примітивне суспільство — не вже бути трохи схибнутим". Насправді губельний інформант зобов'язаний бачити своє власне суспільство очима етнологів; він має бути в змозі ставити під знак питання функціонування його інституцій і, отже, їхню легітимність. Розмірковуючи про свою помилку з племенем Аче, Кластре далі робить висновок: "Отож, Аче, прийнявши дарунки, замовкають на час і водночас відкидають спроби до діалогу, позаяк вони достатньо сильні, щоб не потребувати його: ми могли звичайно розпочати розмову, коли вони були несуджі" (*Carly M. Pierre Clusters // Libre 4, 1978*).

за допомоги якого знання належить нагромаджувати, — цей рух симпатизує новому соціополітичному суб'єкту. Люди сперечаються про те, що є справедливим або несправедливим, подібно до того, як у науковому співтоваристві сперечаються про те, що є істиною або хибним поглядом; вони нагромаджують цивільні закони так само, як учені нагромаджують закони, вони вдосконалюють правила розуміння так само, як учені продукують нові “парадигми”, переглядаючи їхні правила у світлі того, чого вони навчилися¹.

Ясно, те, що мається на увазі під “людьми”, цілком відрізняється від того, що передбачається традиційним нарративним знанням, яке, як ми бачили, не потребує ні інституційної дискусії, ні кумулятивного просування, ні домагання універсальності; це оператори наукового знання. Й зовсім не дивно, що представники нового процесу легітимації — люди — могли бути включені в руйнування людського знання, сприйняті з цієї позиції “передового” як меншини або потенційні сепаратистські рухи, приречені поширювати виключно обскурантизм².

Ми можемо також бачити, що забезпечення реального існування цього з необхідністю абстрактного суб'єкта (він є абстрактним, позаяк унікально змодельований на парадигмі суб'єкта пізнання — тобто будь-кого, хто транслює та отримує денотативні твердження з істинним значенням, за винятком інших мовних ігор) покладене на інституції, в яких цей суб'єкт, що репрезентує державу або її частину, змушений дискутувати й вирішувати. Питання державної структури стає інтимно сплетеним із суб'єктом наукового знання.

Але до того ж ясно, що цей зв'язок є багатобічним. “Люди” (нація або навіть людство) й особливо їхні політичні інституції не задовольняються тим, щоб знати, — вони видають закони.

¹ *Duhem P. Essai sur la notion de theorie physique de Platon a Galilee. — Paris, 1908; Koyre A. Etudes Galileennes. — Paris, 1966; Kuhn Th. Structure of Scientific Revolutions.*

² *Certeau M. de, Julia D., Revel J. Une Politique de la langue: La Revolution Francaise et les patois. — Paris, 1975.*

Тому вони формулюють прескрипції, які мають статус норм¹. Отже, вони виявляють свою компетентність не тільки у царині денотативних висловлювань стосовно істини, але й у царині прескриптивних висловлювань, які претендують на справедливість. Як уже йшлося, те, що характеризує наративне знання, що формує засади його розуміння нами, це напевне об'єднання обох цих типів компетентності, не згадуючи решту.

Спосіб легітимації, обговорюваний нами, що знову подає наратив як законне знання, може, таким чином, мати два коріння, які залежать від того, чи репрезентує він предмет наративу як когнітивний чи практичний, як героя знання чи героя свободи. Через цю альтернативу не тільки сенс легітимації стає варіативним, але й майже ясно, що наратив не здатний адекватно описати це значення.

У сучасному суспільстві й культурі — постіндустріальному суспільстві, культурі постмодерну² — питання легітимації знання формулюється в інших поняттях. Базовий наратив утратив свою впливовість, незалежно від того, який спосіб уніфікації при цьому використовувався, а також незалежно від того, чи це спекулятивний наратив чи наратив емансипації.

Занепад наративу можна розглядати як наслідок розквіту техніки й технології від часів другої світової війни, який зсунув наголос з результатів дії на її засоби; його можна ще розглядати як наслідок переструктуралізації розвиненого ліберального капіталізму після його вступу під опіку кейнсіанства у період з 1930 по 1960 рік, відродження, яке виключило комуністичну альтернативу й регулює у централізований спосіб вартість індивідуального споживання продуктів та послуг.

¹ Про відмінність між прескрипціями та нормами див.: *Kalinowski G. Du Meta-language en logique. Reflexions sur la logique deontique et son rapport avec la logique des normes // Documents de travail 48 (Unoversita di Urbino, 1975).*

² *Touraine A. La Societe postindustrielle. — Paris, 1969; Bell D. The Coming of Post-Industrial Society. — N.Y., 1973; Hassan I. The Dismemberment of Orpheus: Toward a Post Modern Literature. — N.Y., 1971; Performance in Postmodern Culture / Ed. by M. Benamou and Ch. Caramello. — Wisconsin, 1977; Kohler M. Postmodernismus: ein begriffsgeschichtlicher // Amerikastudien. — 1977. — 22.1.*

У будь-який час ми вирушаємо на пошуки причини й на цьому шляху змушені розчаровуватися. Навіть якщо ми приймемо ту чи ту з цих гіпотез, ми матимемо вдаватися в деталі кореляції між згаданими тенденціями та занепадом уніфікуючої й легітимуючої чинності головних наративів спекуляції та емансипації.

Тут, ясна річ, зрозуміло, що капіталістичне відродження й процвітання та дезорієнтуюче піднесення технології мали були б вплинути на статус знання. Але для того, щоб зрозуміти, як сучасна наука змогла стати сприйнятливою до цих впливів задовго до того, як вони утвердилися, ми маємо визначити витоки “делегітимації”¹ та нігілізму, що внутрішньо притаманні головним наративам ХІХ сторіччя.

Перш за все, спекулятивний апарат підтримує двозначне ставлення до знання. Він показує, що знання тільки тоді гідне цього імені й тією мірою, якою воно подвоює себе (“підноситься над собою” — *hebt sich auf; is sublated*) шляхом розміщення своїх власних тверджень на другому рівні дискурсу (самоврядування), функцією якого є легітимізувати їх.

Це означає, що говорити, ніби у своїй безпосередності денотативний дискурс несе певний референт (живий організм, хімічну властивість, фізичний об’єкт тощо), непродуктивно, позаяк суб’єкт не знає насправді, що він думає, коли знає його. Позитивні науки не є формою знання. Й спекуляція живиться його придушенням. Гегелівський спекулятивний наратив, отже, приховує в собі певний скептицизм для позитивного вивчення, як відзначає сам Гегель².

Наука, яка не легітимізує себе, не є справжньою наукою; якщо дискурс, який призначено легітимізувати, мабуть, належить до донаукової форми знання, подібної до вульгарного наративу, то він зведений до рівня ідеології або інструменту влади. Й це відбувається завжди, коли дотримуються правила

¹ Клаус Мюллер використовує вираз “процес делегітимації” у: *The Politics of Communication*. — N.Y., 1973. — P.164.

² “Шлях сумніву... шлях відчаю... скептицизм”, — пише Гегель у “Вступі” до “Феноменології духу”, описуючи ефект впливу спекулятивного духу на природничо-наукове пізнання.

наукової гри, дискурсу якої, будучи завжди емпіричним, звернутий до науки самої по собі.

Візьмемо, наприклад, спекулятивне твердження: "Наукове висловлювання є знанням, якщо й тільки якщо воно може мати своє місце в універсальному процесі породження". Питання полягає в тому, чи є ця теза знанням і як вона сама по собі визначає це? Тільки якщо вона може посісти місце в універсальному процесі породження. Що вона й робить. Усе, що треба зробити при цьому, це припустити, що такий процес існує (життя духу) й що він сам по собі є вираженням цього процесу. Це припущення фактично є необхідним для спекулятивної мовної гри. Без нього мова легітимізації не була б легітимізуючою; воно підштовхує науку до абсурду, якщо, звичайно, це ідеалістичне слівце доречно для описання цього процесу.

Але це твердження може бути зрозуміле і в абсолютно іншому розумінні, яке веде нас у напрямку до культури постмодерну: ми могли б сказати у цілковитій згоді з перспективою, схваленою нами раніше, що це твердження визначає серію правил, які нами схвалені для того, щоб грати у спекулятивну гру¹. Така оцінка означає, по-перше, що ми припускаємо, що "позитивні науки" являють собою загальну форму пізнання, по-друге, що ми розуміємо цю мову, включаючи певні формальні та аксіоматичні тези, які вона завжди повинна робити явними. Це саме те, що робить Ніцше, хоч і в іншій термінології, коли показує, що "європейський нігілізм" випливає з істиннісної вимоги науки, обернутої проти неї самої².

Так тут виникає ідея перспективи, яка не надто віддалена, принаймні стосовно цього, від ідеї мовних ігор. Те, що ми маємо тут, — це процес делегітимізації, врухомлений вимогою самої

¹ Через острах громіздкості цього підрахунку я відклав на пізніше вивчення тлумачення цієї групи правил. Див.: *Analyzing Speculative Discourse as Language-Game // The Oxford Literary Review*. — 1981. — Vol.4. — № 3& — P.59 — 67.

² *Nietzsche F. Der europäische Nihilismus* (MS. N VII 3); "der Nihilismus, ein normaler Zustand" (MS. W II 1); "Kritik der Nihilismus" (MS. W VII 3); "Zum Plane" (MS. W II 1). Див.: *Nietzsche Werke kritische Gesamtausgabe*, vol.7, pts. 1 and 2. — Berlin, 1970. Ці тексти були предметом коментарів у: *Ryjik K. Nietzsche, le manuscrit de Lenzer Heide* (typescript, Département de philosophie, Université de Paris VIII [Vincennes]).

легітимації як такої. Криза наукового знання, ознаки якої накопичувалися від кінця ХІХ сторіччя, не пов'язана ні із зростанням наук, ні з ефективним прогресом у технології та поширенням капіталізму. Більшою мірою криза являє собою внутрішню ерозію легітимаційного принципу знання. Це ерозія внутрішньоспекулятивної гри й утрата енциклопедичної мережі, в якій всі науки могли знайти своє місце, що врешті-решт зробило їх вільними від останньої.

Класичні вододіли між різними галузями науки виявилися, отже, під знаком запитання — дисципліни зникають, взаємоперекриття відбувається на межах між ними, і з цих нових царин народжуються нові науки.

Спекулятивна ієрархія навчання торує шлях до іманентної, як то кажуть, "ніші" мережі царин дослідження, відповідні межі якої постійно змінюються. Старі "факультети" відокремлюються в інститути та фонди всіляких різновидів, а університети втрачають свою функцію спекулятивної легітимації.

Університети, позбавлені відповідальності за дослідження (яке було придушене спекулятивним нарративом), обмежують себе трансляцією того, що може вважатися твердо встановленим знанням, і через дидактику гарантують відтворення вчителів більшою мірою, ніж продукування дослідників. Це стан, в якому Ніцше подибав університети й засудив їх¹.

Можливість ерозії, внутрішньо притаманної іншій легітимізуючій процедурі — апарату емансипації, яка впливає з *Aufklärung*, не меншою мірою обсягова, ніж робота ерозії у спекулятивному дискурсі. Проте вона заторкує інший аспект. Відмітна характеристика останнього в тому, що він закладає підвалини легітимації науки та істини в автономії співрозмовників, залучених до етичної, соціальної й політичної практики. Як ми вже бачили, з цією формою легітимації пов'язані невідкладні проблеми: відмінність між денотативною тезою з когнітивним значенням та приписувальною тезою з практичним значенням тієї самої релевантності й, отже, компетентності.

¹ "On the future of our educational institutions", in: *Complete Works*, vol.3. — N.Y., 1974.

Немає сенсу доводити, що якщо теза, яка описує реальну ситуацію, є істинною, то це веде до того, що приписувальна теза, ґрунтована на ній (результат чого з необхідністю буде модифікацією цієї реальності), буде обґрунтованою.

Візьмемо, наприклад, зачинені двері. Між “Двері зачинено” та “Відчини двері” не існує наслідкових відносин, як це визначено у пропозиційній логіці. Дві тези належать до двох автономних мереж правил, що визначають різні види релевантності й, отже, компетентності. Тут ефект розділення розуму на когнітивний або теоретичний розум, з одного боку, та практичний розум, з іншого боку, позначається на легітимації дискурсу науки. Не безпосередньо, а опосередковано виявляючи, що це мовна гра за власними правилами (про які апріорні умови пізнання, згідно з Кантом, дають щонайменше поверхове уявлення) й що вона не має особливого призначення стежити за грою практики (за естетикою у цьому разі). Гра науки, отже, зрівнюється з іншими іграми.

Якщо ця делегітимація переслідує нас у щонайменшому й якщо її поле дії дістало розмах (який Вітгенштейн подолав власним шляхом, а такі мислителі, як Мартін Бубер та Еманюель Левінас — своїми)¹ — тоді у постмодерні відкритий шлях для найважливішої течії: наука грає свою власну гру; вона не здатна легітимізувати інші мовні ігри. Гра прескрипції, наприклад, уникає цього. Передовсім це нездатність самолегітимації, яку спекуляція могла б раніше взяти на себе.

Соціальний суб'єкт сам по собі, мабуть, зникає у цьому розкиді мовних ігор. Соціальний зв'язок є мовним, але не сплетений з єдиної нитки. Ця тканина утворена перетином принаймні двох (а у реальності — невизначеною кількістю) мовних ігор, підпорядкованих різним правилам.

Вітгенштейн пише: “Наша мова могла б виглядати, як стародавнє місто: лабіринт маленьких вулочок і площ; старі й нові

¹ *Buber M. Ich und Du.* — Berlin, 1922; *Buber M. Dialogisches Leben.* — Zurich, 1947; *Levinas E. Totalite et infinite.* — La Haye, 1961; *Martin Buber und die Erkenntnistheori // Philosophen des 20. Jahrhunderts.* — Stuttgart, 1963.

будівлі з прибудовами з різних періодів; і все це оточене безліччю нових міст з прямими й правильними вулицями та одноманітними однаковими будинками”¹. Й їхати додому, згідно з принципом єдиного підсумку або синтезу під владою авторитету метадискурсу знання не годиться, позаяк принцип піддає мову “міста” старому заяложеному парадоксу, запитуючи: “Скільки будинків або вулиць необхідно долучити до того, як місто починає бути містом”².

Нові мови додані до старих мов, формуючи передмістя, околиці старого міста: символіка хімії та знаки з числення безконечно малих³. За тридцять п’ять років ми можемо додати до цього переліку: машинну мову, матриці теорії ігор, нові системи музичних знаків, систему знаків для неденотативних форм логіки (часова логіка, деонтична логіка, модальні логіки), мова генетивного коду, графи фонологічних структур та ін.

Ми можемо виробити песимістичне сприйняття цього розколу: ніхто не говорить всіма цими мовами, вони не мають ніякої універсальної метамови, проект систем, що саморегулюються, провалився, мета емансипації не має нічого спільного з наукою, але ми проте не можемо позбутися того чи того порядку навчання, позаяк ті, кого навчили, перетворені на вчених, а зменшені завдання дослідження стали досяжними поодиноці, й ніхто не може володіти ними всіма⁴. Спекулятивна або гуманістична філософія змушена відмовитися від своїх обов’язків

¹ Philosophical Investigations, sec.18, p.8.

² Philosophical Investigations, sec.18, p.8.

³ Philosophical Investigations, sec.18, p.8.

⁴ Див., наприклад: *La taylorisation de la recherche // (Auto)critique de la science.* — Paris, 1973. — P.291 — 293. Й особливо: *Solla Price D.J. de.* Little Science. — N.Y., 1963, де підкреслена прірва між незначною кількістю дуже продуктивних дослідників (оцінених за кількістю публікацій) та великою масою дослідників з низькою продуктивністю. Кількість останніх зростає як квадрат кількості перших, тому кількість високопродуктивних дослідників навряд чи реально збільшується кожні двадцять років. Прайс робить висновок, що наука, розглядувана як соціальна реальність, “є антидемократичною” (с.59), й що “славетний вчений” виявляється попереду “щонайменше раз на сто років” (с.56).

щодо легітимації¹, що й пояснює, чому філософія, яка стоїть перед кризою хоч би то де, вперто тримається безгрунтовної вимоги збереження за собою таких функцій і зводиться до вивчення систем логіки або історії ідей, де наявна реальна підстава, щоб відмовитися від них².

Відень початку сторіччя відучився на цьому песимізмі: не тільки артисти, такі, як Музіль, Краус, Гофмансталь, Лоос, Шенберг і Брех, але й філософи — Мах і Вітгенштейн³. Вони винесли свідомість теоретичної та артистичної відповідальності за делегітимацію настільки, наскільки її можна було контролювати. Ми можемо сказати сьогодні, що траурний процес закінчився. Й немає жодної потреби починати все знову. Сила Вітгенштейна в тому, що він не вибрав позитивізм, який розвивав Віденський гурток⁴, але вивів у своєму дослідженні мовних ігор тип легітимації, який не ґрунтується на перформативності. Це те, чим у світі постмодерну зайняті всі. Більшість людей втратили ностальгію за колишніми нарративами. З цього жодним чином не впливає, що вони повернулися у варварство. Що рятує їх, так це їхнє знання, що легітимація може походити тільки з їхньої власної лінгвістичної практики й колективної взаємодії. "Наука посміхається в свою бороду" над будь-якою іншою думкою, подавши урок жорстокої строгості реалізму⁵.

¹ Див.: *Desanti T.J. Sur le rapport traditionnel des sciences et de la philosophie // La Philosophie silencieuse, ou critique des philosophies de la science. — Paris, 1975.*

² Зміна класифікації академічної філософії як однієї з гуманітарних наук стосовно цього має значення, яке далеко виходить за просте професійне заняття. Я не гадаю, що філософія як легітимація засуджена до зникнення, але можливо, що вона буде не в змозі виконувати цю роботу або принаймні розвивати її без перегляду прив'язок філософії до університетської інституції.

³ Див.: *Janik A., Toulmin S. Wittgenstein's Vienna. — N.Y., 1973; Vienne debut d'un siecle / Ed. by J.Piel. — Critique, 339 — 340 (1975).*

⁴ Див.: *Habermas J. Dogmatismus, Vernunft und Entscheidung — Zur Theorie und Praxis in der verwissenschaftlichen Zivilisation // Theorie und Praxis. — Boston, 1971.*

⁵ "Наука, яка посміхається в свою бороду" — назва 72-го розділу першого тому праці Музіля "Людина без властивостей". Цитувалася й обговорювалася у: *Bouveresse J. La Problematique du sujet // Noroit. — 234 and 235 (December 1978 and January 1979).*

Від самого початку цього дослідження я робив особливий наголос на відмінностях (не тільки формальних, але й прагматичних) між різними мовними іграми, а надто між денотативними іграми, або знанням, та прескриптивними іграми, або дією. Прагматика науки сконцентрована на денотативних судженнях, які є підвалиною, на якій вона будує структури навчання (інститути, центри, університети тощо). Але її розвиток у постмодерні тут-таки надає вирішальний "факт": навіть обговорення денотативних тез потребує того, щоб мати правила. Правила є не денотативними, а прескриптивними судженнями, які ми краще назвемо метапрескриптивними для того, щоб уникнути плутанини (вони приписують, якими мають бути ходи мовної гри, для того, щоб вважати їх прийнятними).

Функція розрізнявальної, або когнітивної, або паралогічної активності сучасної прагматики науки — звернути увагу на ці метаприписи (наукові "пресупозиції")¹ й просити гравців прийняти їх диференціацію. Тільки легітимація, яка робить вимоги такого типу можливими, може генерувати ідеї або, іншими словами, нові твердження.

Соціальна прагматика не має простоти наукової прагматики. Це монстр, сформований переплетенням різних мереж гетероморфних класів суджень (денотативних, прескриптивних, перформативних, технічних, оціночних та ін.). Немає ніяких підстав вважати, що було б можливо визначити метапрескрипції, спільні для всіх мовних ігор, або що відпрацьоване у науковому співтоваристві, як і у першому випадку, в змозі включити на цей момент усю суму метапрескрипцій, які регулюють суму тверджень, що перебувають у вжитку в соціальному колективі. Насправді сучасний занепад наративів легітимації — чи то традиційних, чи то модернових (емансипація людства, реалізація ідей) — прив'язаний до забуття цієї довіри. З причини відсутності останнього ідеологія "систем", з її претензією на всезагальність, намагається його компенсувати, що вона й виражає у цинічному критерії перформативності.

З цієї причини видається ні можливим, ні навіть розумним слідувати орієнтації Хабермаса щодо проблеми легітимації у

¹ Це вквіт-ревіт єдиний спосіб розуміння цього терміна, який впливає з проблематики Дюкро (Ducrot's).

напрямку пошуку універсального консенсусу¹; через те, що він називає Дискурсом або, іншими словами, діалогом аргументації².

Це немовби дозволяє зробити два припущення. Перше полягає в тому, що для всіх тих, хто говорить, можливо йти до згоди, для якої правилами є метапрескрипції універсального обґрунтування для мовних ігор, натомість ясно, що мовні ігри є гетероморфними й підлягають гетерогенному порядку прагматичних правил.

Друге припущення полягає в тому, що мета діалогу — це консенсус. Але я вже показав в аналізі прагматики науки, що консенсус — це проміжний стан дискусії, але не її кінець. Її кінець, навпаки, це паралогія. Це подвійне спостереження (гетерогенність правил і пошук розбіжностей у поглядах) руйнує віру, яка, проте, є засадовою у дослідженні Хабермаса, а саме: що людство як колективний суб'єкт шукає свою емансипацію шляхом упорядкування кроків, допустимих у всіх мовних іграх, і що легітиміація будь-якого твердження полягає в його внеску в цю емансипацію³.

¹ *Legitimationsprobleme.* — Frankfurt, 1973. — P.21 — 22: "мова функціє у режимі перетворювача... змінюючи знання на висловлювання, потреби й почуття на нормативні експектації (команди, оцінки). Ця трансформація дає далекосяжне розрізнення між суб'єктивністю інтенції, готовністю бажання або небажання, з одного боку, та висловленнями й нормами, що претендують на універсальність, — з іншого. Універсальність означає об'єктивність знання й легітиміацію домінуючих норм; обидві забезпечують спільність (*Gemeinsamkeit*) утворюваного пережитого соціального досвіду". Ми бачимо, що формулюванням проблеми у такий спосіб питання легітиміації настроєно на єдиний тип відповіді — універсальний. Це, з одного боку, передбачає, що легітиміація суб'єкта пізнання ідентична легітиміації суб'єкта практичної дії (на протигагу кантівської критики, яка розділяє концептуальну універсальність, властиву першій, та ідеальну універсальність, або "надчуттєву природу", яка формує горизонт останньої), а з іншого — підтримує той консенсус (*Gemeinschaft*), який є єдино можливим горизонтом для життя людства.

² *Habermas J. Legitimation.* — P.20. Субординація метапрескрипцій прескрипцій (тобто стандартизація законів) для дискурсу пояснюється на с.144: "Нормативна претензія до обґрунтованості сама по собі когнітивна у тому розумінні, що вона завжди передбачає, що може бути допущена у раціональній дискусії".

³ Гарбіс Кортґен (див.: *Kortian G. Metacritique.* — Paris, 1979. — Pt.5) досліджує цей просвітницький аспект хабермасівської думки. Див. його ж працю: *Le Discours philosophique et son objet // Critique.* — 1979. — № 384. — P.407 — 419.

Легко бачити, яку роль цей останній притулок відіграє в аргументації Хабермаса проти Лумана. Дискурс — це його остання зброя проти теорії усталеної системи. Привід добрий, але не аргумент¹. Консенсус став старомодною й сумнівною цінністю. Але справедливість як цінність не є старомодною й не є сумнівною. Ми повинні, таким чином, дійти до думки й практики справедливості яка не примикає до ідеї консенсусу. Усвідомлення гетероморфної природи мовних ігор — це перший крок у цьому напрямку. Це явно означає відмову від страху, який допускає, що ігри є ізоморфними, й намагається зробити їх такими. Другий крок — це принцип, що будь-який консенсус стосовно правил, які визначають гру й ходи, догідні в ній, має бути локальним або, іншими словами, узгоджений її справжніми гравцями й підлягає скасуванню. Орієнтування тоді передбачає велику кількість кінцевих “метаргументів”, під якими я маю на увазі аргументацію, що стосується метапрескрипцій і обмежена у просторі й часі.

Ця орієнтація відповідає курсові, який еволюція соціальної інтеракції робить загальноприйнятим: тимчасові угоди на практиці постійно витісняють інституції у професійній, емоційній, сексуальній, культурній, сімейній і міжнародній царинах з тією самою силою, що й у політичних відносинах. Ця еволюція, звичайно, є двозначною: тимчасовій угоді віддають перевагу перед системно-зумовленою за більшу гнучкість, менші витрати й творчий сумбур мотивів, що її супроводжують, — усі ці чинники сприяють підвищенню оперативності. У будь-якому разі тут не виникає жодних питань стосовно пропозиції “чистої” альтернативи системі: ми всі знаємо, що замах на альтернативу цього типу хотів би зруйнувати подобу системи, що її малося на увазі замінити. Ми були б раді тому, що тенденція тимчасової угоди є двозначною: вона не цілком підпорядкована цілям сис-

¹ Див.: *Poulain J. Vers une pragmatique nucleaire* (typescript, University de Montreal, 1977), й ще більш загальну дискусію прагматиків Серля та Гелена, див.: *Poulain J. Pragmatique de la parole et pragmatique de la vie // Phi zero. — 1978. — 7. — № 1. — P.5 — 50.*

теми, доки система припускає це. Це свідчить про існування іншої мети в системі: знання мовних ігор як таких і рішення перебрати на себе відповідальність стосовно правил гри та ходів. Звідси найбільш значний результат, який і надає законної чинності правилам — пошук заради паралогії.

Ми нарешті в змозі зрозуміти, як комп'ютеризація суспільства заторкує цю проблематику. Вона може бути "сплячим" інструментом контролю й регулювання системи збуту, намагаючися включити в себе власне знання, керуючися виключно принципом перформативності. У цьому разі комп'ютеризація могла б неминуче спричинити використання страху. Але вона могла б ще й підтримувати групи, які обговорюють метапрескрипції, постачанням інформації, якої звичайно бракує для вироблення наукоподібних рішень. Установка слідувати за комп'ютеризацією обирає другий з цих шляхів, у принципі цілковито простий: надає громадськості вільний доступ до пам'яті та банків даних¹. Мовні ігри тоді могли б бути іграми абсолютної інформації у будь-який конкретний момент. Але вони ще могли б бути й не нульовою сумою ігор, за допомоги

¹ Див.: *Tricot at al. Informatique et libertes* (La Documentation francaise, 1975); *Joinet L. Les pieges liberaticides' de l'informatique // Le Monde diplomatique*, 300. Ці паєтки (pieges) є застосуванням техніки "соціального профілювання" до управління масами населення; логіка безпеки, вироблена автоматизацією суспільства. Див. додатково документи й дослідження у: *Interferences*, 1 and 2 (Winner 1974 — Spring 1975), темою якої є створення популярної мережі комунікації з одночасним використанням різних засобів інформації. Обговорювані проблеми включали: аматорські передачі (особливо їхня роль у Квебеку під час сутичок ФСК у жовтні 1970 та аналогічна роль передач "Фронту комун" у травні 1972 року); непрофесійні радіостанції у США та Канаді; вплив комп'ютерів на редакційну роботу в пресі; піратські радіостанції (до їх поширення в Італії); адміністративні файли; монополія ІВМ; комп'ютерний саботаж. Муніципалітет Івердона, провінція Воуд, ухвалив купувати комп'ютери (які почали експлуатувати 1981 року), ввівши певну кількість правил: ексклюзивне право муніципальної ради вирішувати, які відомості збирають, кому та на яких умовах вони можуть бути повідомлені; доступ усіх мешканців до всіх відомостей (за плату); право кожного мешканця ознайомитися з новими записами на його файл (близько 50), виправляти їх і надсилати скарги з цього приводу до муніципальної ради й, якщо потрібно, до державної Ради; право всіх мешканців знати (на першу вимогу), які дані, що їх стосуються, передані й кому (див.: *La Semaine media*. — 1979. — 1 March. — № 18. — P.9).

чого факт дискусії ніколи б не побоювався зависання у положенні міні-максі-рівноваги, позаяк останнім вичерпувалися б її ставки. Для ставок могло б підійти знання (або інформація, якщо ваша ласка) й резерв знання — мовний невичерпний резерв можливих суджень.

Це дає начерк контурів політики, яка могла б відповідати як вимозі справедливості, так і вимозі таємниці.

Переклад з англійської Ю. ДЖУЛАЯ